Радомир Ј. Поповић[1]
Историјски институт Београд

Оригинални научни рад
УДК 32.019.5(497.11):94(497.15)„1875/1876“
DOI 10.7251/SIC2508089P
COBISS.RS-ID 142897665

БЕОГРАДСКО ЈАВНО МЊЕЊЕ И УСТАНАК У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1875/76. ГОДИНЕ

„Напред Омладино! Немамо „Хетерије“, немамо „Карбонара“, немамо више организованог тајног друштва „Омладине.“ Али имамо младих људи, имамо срдаца што бију за Српство, имамо мишица, што су кадре завитлати јатаганом на душмане свога народа, имамо ‚крви нове Душанове‘, имамо и с чиме, имамо с киме – па зар да чекамо? (...) Јесу ли кадри потомци косовских и таковских јунака припасати сабљу Милош Обилића, оседлати Шарца Краљевића Марка, потпрашити пушке Вељка Петровића?“ („Исток“, бр. 68, 27. јул 1875).

Апстракт: *У раду је анализом страначке штампе и коришћењем других извора, приказан друштвени и политички амбијент у Београду, те утицај гласила на јавно мњење престонице и Србије од почетка устанка у Босни и Херцеговини у лето 1875. године до објаве рата Србије Османском царству 1876. године. Поред штампе идентификовани су и други чиниоци који су утицали на јавност престонице: јавне одлуке владе, одлуке општинске власти и масовне манифестације подршке угроженом народу у Босни и Херцеговини. Акценат у раду је стављен на активности грађанских удружења у Београду („Женског друштва“, Црвеног крста и ђачког удружења „Побратимство“) на прикупљању и дистрибуцији помоћи устаницима и избеглицама из Босне и Херцеговине.*

[1] rjpopovic@gmail.com

Кључне речи: *Београд, Кнежевина Србија, јавно мњење, устанак, Босна, Херцеговина, 1875/76. година, „Исток“*

У српској историографској литератури заступљена је теза о снажном утицају јавног мњења на опредељење кнеза Милана Обреновића да поводом устанка у Босни и Херцеговини објави рат Османском царству 1876. године.[2] Полазећи од те оцене, фокус у овом раду биће на препознавању оних чинилаца који су креирали јавно мњење у престоници Кнежевине Србије ради помагања устанка, а које се снажно рефлектовало на целу земљу. Без претеривања може се тврдити да је јавно мњење Београда било одређујуће за став јавности Кнежевине Србије. Наиме, у варошима Србије, према попису становништва из 1874. године, живело је 7,2%, у Београду конкретно 27.605 становника (15.603 мушких и 12.002 женских), односно 7.639 породица у 3.372 куће. Мање од 10.000 становника имали су Крагујевац, Шабац и Пожаревац, а варошица Горњи Милановац ни 2.000 становника.[3] Политичке прилике у Србији од почетка устанка у Босни и Херцеговини у лето 1875. године до објаве рата Србије Османском царству 1876. године (смене владâ Данила Стефановића, првог акционог министарства, Љубомира Каљевића и долазак другог акционог министарства), те међународни контекст Источног питања на почетку Велике источне кризе (конзуларна мисија, Андрашијев меморандум, Берлински меморандум), будући добро познати у историографији, неће бити посебно разматрани због ограниченог простора.

[2] Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва* (Београд: Геца Кон, 1934). 500–505; Васа Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878* (Београд: Службени лист/Балканолошки институт САНУ, 1996), 166–181. О уздржаном ставу кнеза Милана у лето и јесен 1875. према уласку Србије у рат, до „свесног“ опредељења за рат у мају 1876. године видети: Сузана Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854-1881) 1, Од бератлије до суверена* (Београд: Хук издаваштво, 2024), 349–401. На опредељење кнеза Милана за улазак у рат утицао је губитак подршке у српском народу због оклевања, карађорђевићевска пропаганда и снажније симпатије Срба у Угарској према црногорском кнезу. Ненад Урић, „Србија и устанак у Босни пре и на почетку Првог српско-турског рата (1876)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 6, (2009): 127. Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918.* Приредио Душан Т. Батаковић (Београд: Завод за уџбенике, 2017), 199–204.

[3] „Попис људства Србије у месецу децембру 1874“ у: *Државопис Србије IX* (Београд: Књажеско-српска печатња, 1879), 123–124. Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија I* (Београд: Државна штампарија, 1876), 24–26; Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности* (Београд: Историјски институт, 2017), 230–234.

Београд је због паралелног постојања османске и српске власти до пред крај седме деценије 19. века био управно, урбанистички и визуелно подељени град. На ткиву оријенталног Београда од тада је настајао град у којем су, по европским урбанистичким узорима просецане праве и широке улице и подизана класицистичка и неоренесансна јавна и приватна здања.[4] Удео писменог становништва од 48,8% (13.474 писмених), знатно је већи од просечне писмености у Србији, што је важна чињеница за разумевање јавног мњења српске престонице и његовог (евентуалног) утицаја на политичке одлуке. У верском погледу доминирало је православно становништво, док је удео других вероисповести износио 17,9%. Београдске занатлије и трговци, удружени у еснафе, чинили су окосницу привреде, а њихова економска моћ дотицала се јавних послова Кнежевине. Према подацима из 1867. године, у Београду је од заната живело 35,2% становника, од трговине – 17,1%, док је државних службеника било нешто мање од 10%.[5] Еснафска и професионална припадност одређивали су „репродукцију социјалних структура“ , а женидбеним везама настајали су моћни породични савези попут Баба-Дудића и Хаџи-Томића.[6]

Елиминисањем османске власти 1867. године у Београду су остале институције српске централне и локалне управе: Двор, Влада са седам министарстава, Касациони, Апелациони, Трговачки, Окружни и Варошки суд. Код Саборне цркве налазило се седиште архиепископа београдског и митрополита Србије, врховне установе духовне власти. Од војних установа треба поменути Главни штаб, Бригадну команду, Артиљеријску школу и Војну болницу. У велелепном задужбинском здању Мише Анастасијевића смештена је највиша образовна установа – Велика школа са три факултета: Филозофским, Техничким и Правним. У вароши су постојале једна гимназија, две полугимназије, Реалка, Виша женска школа и неко-

[4] Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета 1815–1878* (Београд: Тору, 2014), 215–216.
[5] „Попис људства Србије у месецу декембру 1874“, 24–26.
[6] Зетови трговца Хаџи Томе Опуле, односно Хаџи Томићи били су Јован Ристић, Филип Христић, Радивоје Милојковић и Анта Богићевић (А. Вулетић, „Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима“, у: *Перо и повест, Српско друштво у сећањима* (Београд: Филозофски факултет 1999), 163–164; Иста, *Брак у Кнежевини Србији* (Београд, Завод за уџбенике, 2008), 108–110.

лико мушких и женских основних школа. На Богословији, основаној 1836. године, школовали су се будући учитељи и свештеници, док су Друго одељење Богословије похађала деца из области под османском влашћу. Замајац научном животу давало је Српско учено друштво. Народна библиотека, Народни музеј и Народно позориште окупљали су интелектуалне слојеве престоничког грађанства. Једна државна и четири приватне штампарије у Београду средином осме деценије штампале су осам новина и часописа.[7] Пар хиљада виших и нижих чиновника, професора, учитеља, официра, студената и ученика у побројаним управним, просветним, војним и судским установама чинили су, заправо, језгро јавног мњења престонице. Повремено су им се у Београду придруживали и посланици Народних скупштина.[8]

Суд вароши Београда, чији су се председник и чланови бирали на изборима и Управа вароши Београда, полицијска власт под надлежношћу Министарства унутрашњих дела, најважније су институције локалне управе. „Београдски кмет", а званично председник Суда вароши београдске, Димитрије Поповић реизабран је на ту дужност у новембру 1875. године, док је функцију управника вароши обављао Димитрије Јоксић. Сваким од квартова Београдске вароши: дорћолским, варошким, савамалским, теразијским, врачарским и палилулским управљали су чланови Управе вароши.[9]

Тиме што су државним пословима Кнежевине у време Велике источне кризе управљали либерали, у великој мери објашњава се став престоничког јавног мњења према босанско-херцеговачком устанку.[10] Међутим, либерали су били перјанице знатно ширег покрета, Омладине, чији почеци сежу у 1848. годину. Омладинско књижевно стваралаштво, и уопште „дух Омладине" надживели су формални престанак рада Уједињене омладине српске 1871. годи-

[7] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија ...*, 42.

[8] У Београду је редовна седница Народне скупштине отворена 20. новембра 1874. и закључена је 25. марта 1875. године. После избора у августу 1875. године, редовно скупштинско заседање започето је у Крагујевцу, августа 1875, а потом у Београду. Скупштина је распуштена фебруара 1876. године (Боро Мајданац, *Народна скупштина Србије* (Београд: Народна скупштина Републике Србије/Архив Србије, 2002), 158.

[9] *Исто*; „Српске новине" (СН), бр. 256, 15. новембар 1875.

[10] Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871) изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (Београд: Просвета 1966), 124–128; Владимир Јовановић, *Изабрани списи*. Приредио Бошко Мијатовић (Београд: Службени гласник 2011).

не. Јован Скерлић омладинско доба карактерише као време „киптећег расположења које „обележава ону егзалтацију националног осећања, оно опијање речима, онај пароксизам патриотизма, оно будно сневање слободе и уједињења српског. Ти људи су речи узимали за дела, држали да хтети значи моћи, и као деца пружали руке да ухвате месец."[11] Подстицај „егзалтираном" стању духова у српском народу у целини давали су савремени процеси и догађаји: борбе Немаца, Италијана, Мађара и Пољака за национално уједињење и националне државе, устанак Грка на Криту, побуне у Херцеговини, четовање Црногораца и војно спремање Србије шездесетих година. Тих година формулисан је либерални политички програм: међународно признавање независности Србије и национално ослобођење, слобода штампе, Народна скупштина, једнакост пред законом и укидање смртне казне. Историчар Бранко Бешлин истиче да је управо тада, „уобличен модерни концепт [српске] нације".[12] Прожимањем омладинске књижевности и либералног политичког и идеолошког активизма, у једном делу јавног мњења створено је расположење у прилог отпочињања одсудне борбе за национално ослобођење. Стога је важно нагласити да су водеће личности српске владе уочи и током Велике источне кризе некадашњи припадници Омладине, Јеврем Грујић, Јован Ристић, Милован Јанковић у чијим се младалачким књижевним саставима и каснијим програмским текстовима провејавале идеје националног уједињења.[13] Отуда не чуди што је Јован Ристић, предводник

[11] Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност...*, 210.

[12] Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност* ..., 124–128. Бранко Бешлин, „И Срби и грађани- обликовање концепта нације у духу политичких идеја XIX века" у зборнику: *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу, Средњи век, нови век, савремено доба, књига друга*, приредили Смиља Марјановић Душанић, Александар З. Савић (Београд: Филозофски факултет, 2025), 339–360.

[13] С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила: (1858–1868)* (Београд: Геца Кон 1923), 203–242; Јован Милићевић, Јеврем Грујић, историјат светоандрејског либерализма, (Београд: Нолит 1964); Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку* (Ср. Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005); Данко Леовац, *Кнез Михаило Обреновић 1823–1868* (Београд: Хук издаваштво 2023), 353–367; Б. Бешлин, „Либералне идеје у концептима нације и државе код Срба 1790–1870" у зборнику: *Државно-правни оквири и осећање припадности: српски колективни идентитети у новом веку* (Београд: Универзитет, Филозофски факултет, 2024), 131–167. Владимир Јовановић у мемоарима пише: „Али, кад је, у јулу 1875. г. невесињска пушка огласила Херцеговачко-босански устанак, свест о националној солидарности коју је ‚Уједињена омладина српска' неугасно ужегла у души Српства, ујединила је српске духове у патриотском оду-

либерала и министар спољних послова, сматрао да би неулазак Србије у рат 1876. године представљао „издајство према заветној мисли српској“.[14] Ристићево залагање за војну опцију током кризе 1875/76. године, доводило је стране посматраче у дилему да ли је Ристић био „на челу Омладине“, или се „водио за Омладином“.[15]

Либерална уверења годинама су разглашавана путем гласила штампаних у Београду: „Јединства“ (1868 –1872), „Правде“ (1872), „Будућности“ (1873–1875), а понајвише „Истока“ (1871–1882). Либерална „Застава“ штампана у Новом Саду од 1866. године, под уредништвом Светозара Милетића водила је „прву реч у српској националној политици, стварала јавно мњење српско“.[16] Бројни савременици, међу њима Љубомир Каљевић, и сам либералних схватања, председник владе 1875/76. године, истицао је „Исток“ као пропагатора „ратоборне струје“.[17] Насупрот реалистичном и „кунктаторском“ (оклевајућем – прим. Р. П.) ставу дела српске политичке елите, конзервативаца, чије су ставове заступали „Видовдан” (1861–1876) и „Шумадија“ (1876), либерална гласила су снажно и сугестивно подражавала ратне трубе.

Наравно, погрешно би било тврдити да је јавност у Београду и Србији која се залагала за национално уједињење Срба у једну државу формирана ad hoc. Покрајине под османском влашћу у којима је живео српски народ, међу којима Босна и Херцеговина на првом месту, биле су предмет посебне пажње свих српских влада још од Првог српског устанка. Разграната мрежа повереника (кнеза Милоша, Илије Гарашанина, Средоточни одбор из шездесетих година 19. века), материјална помоћ која је из Србије додељивана српским

шевљењу за слободу и правду“ (*Успомене*, приредио и предговор написао проф. др Василије Крестић, Београд: БИГЗ, 1988), 283.

[14] Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878 I, Први рат* (Београд: Просвета 1896), 85.

[15] Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника* (Нови Сад: Прометеј, 2023), 346; 339; Н. Урић, „Србија и устанак у Босни“..., 126.

[16] Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност* ..., 54–56; *Застава о Босни и Херцеговини 1874–1876*, књига трећа. Избор и редакција Хамдија Капиџић (Сарајево: Светлост 1954); *Застава о Босни и Херцеговини 1874–1876*, књига четврта. Избор и редакција Хамдија Капиџић (Сарајево: Светлост 1956). Ј. Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије 1911), 54–66.

[17] Љубомир Каљевић, *Моје успомене* (Београд: Вечерење новости,1908), 19; Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот II 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876.* Приредио Милош Јагодић. (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006), 295.

црквама, манастирима и школама, стипендирање ђака из области под османском влашћу, показатељ су понекад више, а понекад мање успешне политике која је из Београда вођена деценијама.[18]

Написи у „Истоку“ илустративни су за разумевање начела којима су се либерали руководили у вођењу националне политике и уједно дочаравају аргументацију и поетику писане речи омладинског доба. „Народна политика, какву је ми замишљамо није es ipso (сама собом – прим. Р.П.) и политика демонстрације и пркоса. ... *Ослобођење и уједињење Српства* украшава заставу Обреновића па мора и сваког државника – родољуба. Прибирање растурене наше народне снаге на свесну заједничку радњу, споразумевање и зближавање међу братским народима, који имају једнаке тежње, једнаке интересе и једнаке опасности, то је једина народна политика. Самостална спољна политика неће нигда ићи на то, да поништи симпатије према Србији код браће и осталих заробљених народа на [Б]алканском полуострву. (...) И у томе се она разликује од ненародне политике, која би, под варљивим блеском *унутрашњег благостања* одвела Србију извесно у гроб њезине самосталности“. [19] У „Истоку“ су од почетка устанка готово све рубрике (телеграмске депеше, дописи из крајева захваћених устанком, редакцијски коментари, прегледи писања стране штампе, полемике) односиле на збивања у Босни и Херцеговини, чиме се усмеравала пажња јавности на тамошња збивања.[20] Апеловало се на помагање „несреће-

[18] *Записи Јеврема Грујића, Књига трећа: Друга влада Обреновића и турски ратови*, (Београд: СКА, 1923), 105–108). В. Чубриловић, *Босански устанак 1875 – 1878...*, 153–166; Васо Војводић, *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1878* (Београд: Просвета, 1994); Милош Јагодић, „Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)“, у: *Илија Гарашанин (1812–1874), великан српске земље* (Аранђеловац: Народни музеј, 2024), 379–454.

[19] „Исток“, бр. 2, 5. јануар 1875. У васкршњем броју 1876. године представљен је тежак положај Срба у Угарској у којој „шовинизам Мађара сатире нашу браћу немилице“, Троједници, Далмацији, Старој Србији, Босни и „кршној“ Херцеговини у којој народ напушта огњишта. „Је ли народ приправљен за свету мисију, која се мора извршити? Је ли одушевљен народном идејом? О томе нећемо ни да сумњамо.(....) Развијајмо се, напредујмо, усавршавајмо се, приправљајмо се, али све у тој цељи, да кликнемо: Браћо са Уне, Драве, Фрушке, Приморја, Крке, Неретве, Врбаса, Босне, Дурмитора, Мораче, Дрине, са Косова, Призрена и Прилепа, ево нас, ту смо, готови да с вами или изгинемо и допаднемо вечнога ропства, или да с радосним срцем скупа вапијемо: *Христос васкресе*!“ („Исток“, бр. 36, 13. април 1875).

[20] „Исток“, бр. 60, 6. јул 1875; бр. 63, 14. јул; бр. 64, 17. јул 1875; „Исток“, бр. 65, 20. јул 1875. Из Метковића, у телеграму „предан 21. у 1.сах. и 20. мин. а стигао 22. у 12. сах. и 20 мин“ пише: „Шест запаљених села око Мостара и Метковића вапију и моле за помоћ своју браћу

них погорелаца", а српска влада је подстицана и пожуривана на оружану акцију. „Хоћемо ли да се одговори жељама народа у кнежевинама (Србији и Црној Гори – прим. Р. П), да се утру сузе наше рођене браће а сад још кукавне „раје", хоћемо ли да се оствари мисао целокупног Српства, да се задовоље интереси и Обреновића и Петровића онда – крвав крсташ у руке, па у Босну и Херцеговину".[21] Када је кнез Милан крајем јуна 1876. године из Београда кренуо на границу, „Исток" с олакшањем и патосом пише: „Па и ми слабомоћни новинари српски, који смо, светли кнеже, вазда најтоплије заступали идеју српског ослобођења, и који смо ватрено истицали жељу, да се Обреновић IV у Сарајеву или Призрену крунише као краљ српски, и ми можемо више ништа, него желети: – Сретан ти пут господару"![22]

„Видовдан" и „Шумадија", заступајући политику конзерватива-ца, у својим написима критиковали су либерале због „фразе" „народна политика", за коју су тврдили да је вођена зарад остварења њихових страначких и личних интереса. Наглашавали су затим да су либерали од владавине Намесништва (1868–1872) напустили политику кнеза Михаила због чега је Србију „устанак херцеговачки затекао у сваком погледу неспремну да одмах у борбу ступи и да се згодним приликама прошле јесени користи".[23] Истицано је да „Србија мора бити мудра. Она треба да уме оценити ситуацију. Кад су три цара апсолутно и пошто-пото за мир – Србија не може

у Србији; жене, нејачка дечица умиру од глади; Турци пале, кољу жене и дјецу. Устанак се шири. Требиње опкољено; Невесињци напредују. Брзу помоћ само одмах браћо! Ожалошћени погорелци" („Исток", бр. 66, 23. јул 1875); „Исток", бр. 90, 20. септембар 1875. „Није то, да Србија безразложно гази у рат. Њезин добро прорачуњен интерес, њезина будућност – да, Србија сама је на коцки. Материјално је сисају капиталистичке комшије, политички је гњече туторске државе, она постоји из милости. Или већа или никава Србија! Или краљевина, или да нас и нема! Наше унутрашње стање .... догорело је до ноката. Не буде ли рата, добра бити неће. Рат сам по себи није најпријатнија ствар на свету, али у сравњењу са евентуалним приликама које би наступиле, кад би Србија издала своју браћу–рат је ружа а мир је пун најотровнијег трња." („Исток", бр. 42, 18. април 1876).

[21] „Исток", бр. 67, 24. јул 1875. Или: „У садањем свом политичком положају, према коме се природно кристалишу и економни одношаји, Србија нема живота. (...) Да Србија живи, мора бити већа; а да буде већа мора нешто и жртвовати. Неће нико на тањиру донети Босну и Херцеговину; такође се ни дипломацијом не да ништа испословати. Гордијев чвор српског и србијског (подв. Р. П) питања само ће сабља пресећи. Дипломација ће препознати „свршени чин" („Исток", бр. 90, 20. септембар 1875).

[22] „Исток", бр. 66, 18. јун 1876; Д. Радовић, *Јован Ристић*..., 339.

[23] „Шумадија", бр. 24, 28. април 1876.

њима никако пркосити. То се тако разуме од себе, да је излишно о томе говорити.“[24] Србија уместо да срља у рат „треба да се спрема што живље и што боље може противу свог вечног душманина“. (...) „Ако Србија данас није, онда нека се спрема, и нека се држи изреке великога Михаила: *Време и моје право*.“[25] У овим листовима мање је ратоборних текстова у односу на „Исток“, али каткад и с опрезом давао се одисај ратном расположењу.[26]

Гласило социјалиста „Старо ослобођење“ заступало је идеје Светозара Марковића о револуцији балканских народа као једином начину спољашњег и унутрашњег ослобођења.[27] Критикована је девиза либерала „народна политика споља и слобода изнутра“ с критички интонираним питањем: „Што разуму под народном политиком споља? Да ли само уједињење са Србима у Турској или с онима у Аустрији? На ком основу мисле да се уједи[њ]ење изврши? На ком основу мисле да се с Црном Гором сједи[њ]ење учини? Шта мисле о кнезовима Србије и Црне Горе? Како мисле да добију симпатије и потпоре Хрвата и Бугара? Да ли мисле с њима што заједнички предузимати? Да ли мисле Србе само ујединити или и ослободити, јер су то два различна појма?“[28] Ни либерали, нити кон-

[24] „Видовдан“, бр. 202, 28. септембар 1875; бр. 204, 1. октобар 1875. „Ваљда нисте тако дубоко пали у умном погледу, да не увиђате, да без оваке наклоности (великих сила – прим. Р. П.) Србија, ма била хиљаду пута наоружана не може ни један корак даље учинити, баш нарочито по путу њене народне мисије. Не само мала Србија, већ и свака велика самостална држава у садашњим приликама европским тражи да задобије пријатељство других сила” („Видовдан“, бр. 5, 8. јануар 1876).

[25] „Шумадија“, бр. 1, 2/14. март 1876.

[26] Поводом адресе Народне скупштине из септембра 1875. године „Видовдан“ је писао: „Ми сви треба да знамо да је наша војска — народ у оружју, да је стајаћа војска, у мирно доба, школа за народ, у ратно време не може, због своје малобројности, велике резултате добити. Рат доноси победе и поразе, ратна срећа неизмерљива је; кад народ гине са славом и победом, онда је и понос, а и срећа! Али морамо бити спремни на свашта! Кад се гине без победе, то је и онда славно, али при томе је несрећа, која отачанство у срце погађа. Треба у души носити велику веру у сјајни успех – а треба да смо спремни (да Бог сачува!) и да страдамо. Треба повикати: шта Бог да и срећа јуначка — па јурнути у велико дело!“ („Видовдан“, бр. 181, 27. август 1875). Слична аргументација и у: „Видовдан“, бр.1, 1. јануар 1876.

[27] „Мисао да је револуција једини правни основ и једини могући пут да се створи нова српска држава, уватила је дубоког корена код свију образованих људи у српском народу – како код синова покорене раје у Босни, Ерцеговини и старој Србији, тако и код грађана Србије, Црне Горе и Аустро-Угарске“. Светозар Марковић, *Србија на Истоку* (Нови Сад: Српска напредна задружна штампарија 1872), 153–156.

[28] „Старо ослобођење“, бр. 52, 10. децембар 1875 (I); 53, 12. децембар 1876. Видети: бр. 25, 12. октобар 1875 (I); бр. 27, 17. октобар 1875 (I); бр. 31, 26. октобар 1875 (I); бр. 33,

зервативци, већ сам народ, истицали су социјалисти, спровешће ослобођење од спољног непријатеља и унутрашњих бирократа.[29]

Према томе, штампа, првенствено либерална гласила, имала је кључну улогу у обликовању јавног мњења у правцу стварања ратног расположења у мери, како истиче Слободан Јовановић да и „противници рата, гледајући његове присталице шта раде и како раде и како вичу, стали су веровати у неизбежност рата; посредним путем и они су пали под сугестију ратоборне агитације."[30]

Интересовање шире београдске јавности за дешавања у Херцеговини и Босни приметно је од августа 1875. године. Никола Крстић забележио је у дневнику 17. августа 1875. године [31] да је у Београду поводом збивања у побуњеној Херцеговини, „све мртво; бар се у јавном животу не опажа никакав јачи покрет".[32] Међутим, ступање на дужност Првог акционог министарства („Стевча-Ристићевог" кабинета) 31. августа 1875. године за који се веровало да ће подржати устанак изазвао је прву масовну јавну демонстрацију у

31. октобар 1875 (I); бр. 52, 10. децембар 1875 (I); 53, 12. децембар 1876; бр. 56, 19. децембар 1875 (I).

[29] „Кад власници (српске владе-прим. Р.П) не могаше народу стећи слободу и благостање за 60 година, народ ће покушати да сам себи и својој браћи извојује слободу и стече благостање. Лето је дошло и народ ће да ослободи сужне и патнике у Турској и сужне и патнике у земљи. Да уништи тиране и слободу учврсти. Нека браћа у Турској не клону, народ из Србије доћи ће им у помоћ („Старо ослобођење", бр. 62, 10. април 1876). Никола Пашић као сарадник „Старог Ослобођења" у јесен 1875. године предао је устаницима новчану помоћ и отуда уредништву слао извештаје. Његов партијски друг Аврам Петровић намеравао је да се придружи добровољачкој чети (Аврам Петровић, *Моје успомене*, приредила Латинка Перовић (Горњи Милановац: Дечје новине, 1988), 48–52.

[30] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*..., 495. У званичним „Српским новинама" без уредничких коментара преношене су вести и коментари чланака о устанку, објављивана су имена приложника и дародаваца који су помогали устанак. Оновремени књижевни часописи илустровани су пејзажима и личностима босанскохерцеговачког устанака. У једанаестој свесци „Србадије" за 1875. годину приложене су илустрације: „Друм из Дубровника у Херцеговину", „Херцеговачка раја на далматинској граници", „Петар (Пеција) Петровић" и „Херцеговачка нејач уклонила се од турског зулума" (Оглас у: СН, бр. 255, 14. новембра 1875). У „Орлу" за 1876. су илустрације „вођа и јунака устанка у Босни и Херцеговини": Б. Зимоњића, М. Љубибратића, С. Ковачевића и П. П. Пеције, манастира Дужи и Цетиња (https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_1890D04151DA9AE6920CE90A324B539F-1876-B001).

[31] Сви датуми у тексту, изузев периодике из 19. века, дати су према грегоријанском календару.

[32] Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II* ..., 288. М. Ђ. Милићевић записао је у дневнику 31. августа 1875. године: „Од озбиљне мисли и услова о раду за срећу Србије и српства далеко смо као Бог и шеширџија, али – у ово овако озбиљно време – нека је у земљи мир" (Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877*, приредио и предговор написао др Петар В. Крестић (Београд: Архив Србије, 2015), 292.

Београду, од савременика названу „овације". На тргу код Народног позоришта, у јутарњим часовима, предвођени „београдским кметом" Димитријем Поповићем окупљени трговци, чиновници, ученици, глумци и певачка дружина са упаљеним бакљама упутила се најпре пред Двор где је отпевана „химна кнежева (Боже правде – прим. Р.П) и још једна патриотична песма". Потом је поворка обишла домове новопостављених министара С. Михаиловића, Ј. Ристића, Р. Милојковића, Ј. Грујића и Т. Николића који су им се обратили кратким говорима. Иако се радило о унапред припремљеној инсценацији, овај догађај оставио је снажан утисак на јавност, толики, да му је кнез Никола из далеког Цетиња придао велики значај, у смислу да су влада и јавност Србије били спремни за рат.[33]

Један од важних видова мобилизације и хомогенизације јавног мњења у Београду представљали су помени погинулим предводницима босанско – херцеговачког устанка: Пецији Петровићу и Остоји Јањетовићу Корманошу 18. септембра 1875. године и Максиму Бачевићу 7. фебруара 1876. године. Обредима у Саборној цркви, које је саслуживао митрополит Михаило, присуствовао је велики број београдских житеља. После помена држани су говори у којима је величана жртва погинулих и позивано на солидарност и подршку у праведној борби за слободу. „Исток" је извештај о парастосу Бачевићу завршио у свом стилу: „топ на Дрини – то нека буде јек звона којим ћемо моћи одговорити славној успомени свију жртава за српску слободу".[34]

Жилавост устаничког покрета и пропаганда либерала у јавним гласилима допринели су омасовљењу манифестација световног и црквеног карактера у Београду, на којима се исказивала подршка, или организовало прикупљање помоћи за „пострадалу сиротињу".

„Овације" у част Холанђанке Жане (Јованке) Меркус, саборца Миће Љубибратића, оставиле су снажан утисак на савременике. Београдско грађанство је у част холандске „амазонке" покренуло акцију израде њеног портрета (прикупљања прилога прихватио се

[33] „Исток", бр. 79, 24. август 1875; „Видовдан", бр. 176, 20. август 1876; Никола I Петровић Његош, *Аутобиографија, мемоари, путописи* (Цетиње/Титоград: Обод/Побједа, 1988), 200–201.
[34] М. Ђ. Милићевић, *Дневник II...,* 297; „Исток", бр. 8, 21. јануар 1876; бр. 11, 28. јануар 1876; „Видовдан", бр.18, 27. јануар 1876.

извесни Живко М. Јовановић), а један песник је стихове хвалоспевне песме завршио са: „Слава ти, слава, Бајроне наш!“. На Васкрс, 16. априла 1876. године уз учешће Београдског певачког друштва, оркестра и, према неким проценама, 5.000 житеља вароши, Меркусовој је приређена бакљада уз музику и певање. Поворка се кретала од кафане „Лондон“ до „Старог здања“, гостионице у којој је Меркусова одсела. Свечану поворку са балкона Двора поздравили су кнез и кнегиња. Милан Кујунџић Абердар је у надахнутом говору истакао да је „Београд с љубављу и поштовањем бележио свако име и пратио сваки корак сјајних бораца за слободу и сваки племенити одзив образованог света, страног по језику, а сроднога по човечанским осећајима својим“.[35] Захваљујући студиозним истраживањима Ренеа Гремоа данас имамо представу у којој је мери свечаност у Београду у част Меркусове, одјекнула широм Европе.

Како су се вести о устанку множиле у штампи, тако су владе и скупштине Србије доносиле одлуке којима је земља постепено из мирнодопског прелазила у ратно стање. Те одлуке, без сумње, утицале су на јавно мњење и пораст саосећајног расположења према „страдалној браћи“ у Босни и Херцеговини.[36] Адреса Народне скупштине из септембра 1875. године у којој је истицано да су „вековечне патње принудиле нашу браћу у Босни и Херцеговини, те усташе да се с оружјем у руци боре за своја човечанска и народна права. ... Проливање њихове крви вређа наша братска осећања. Ми не можемо, ми не смемо бити равнодушни према судбини њиховој“, снажно је одјекнула у јавности.[37] За време полугодишњег мандата Каљевићеве владе донети су бројни војни прописи којима је војска материјално и организационо припремана за рат.[38] Ис-

[35] *Громогласно амазонство једне холандске фрајле: Жана Меркус (Jeanne Merkus) у Херцеговни и Србији за време устанка и рата 1875–76.* Грађа и прилози. Приредио, предговор и део прилога написао Рене Гремо/René Grémaux (Бања Лука: Архив Републике српске и Удружење архивских радника Републике Српске 2023), 119 – 127.

[36] Н. Урић, „Србија и устанак у Босни“... 101–155; Петар Милосављевић, „Припреме Србије за рат са Турском 1876 (За време влада Љубомира Каљевића и Стевче Михајловића)“, *Balcanica*, IX (1978): 131–157.

[37] Ј. Ристић *Дипломатска историја Србије* I..., 46–51; В. Чубриловић, *Босански устанак*..., 170; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*..., 295. „Ове ће речи бити светлим словима записане у повесници Српства“ („Исток“, бр. 87, 14. септембар 1875).

[38] *Хронологијска и азбучна таблица свију зборника закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 2. фебруара 1835 до 24. јула 1877, почињући од зборника 1. па до 31–ог* (Београд: Државна штампарија, 1877), 206–212.

праћај Београдске бригаде народне војске ради редовне смене на граници Србије код Алексинца у новембру 1875. године – одлука која је на крају опозвана – претворио се у својеврсну војну демонстрацију. Пред кнезом Миланом и кнегињом Наталијом, обученој у српску народну ношњу, што је посебно наглашавано у штампи као родољубиви гест, освећене су батаљонске и ескадронске заставе, положена је војничка заклетва и извршена смотра. Према рату уздржани „Видовдан" писао је о томе као „реткој војничкој свечаности (...) бар за оне између нас, који нисмо доживели опремање војске на војну."[39] Да су шири слојеви београдског грађанства, ипак, били нерасположени за ратна искушења, доказује изузетно лош одзив на редовну смотру Београдске бригаде народне војске у фебруару 1876. године. Стога је командант бригаде А. А. Николић наредио управнику вароши да преступнике казни десетодневним затвором, како би казну издржали до нове смотре заказане за мај. Уједно је наређен и ванредни попис резервиста народне војске из Београда.[40]

Од лета 1875. године уобичајени мирнодопски начин живота у престоници Кнежевине реметила је све више појава добровољачких скупина.[41] Једна од активности „Главног одбора за помагање устанка", формираног у Београду августа 1875. године, којим су руководили митрополит Михаило, секретар Ђока Влајковић и одборски чланови, Светозар Хаџи Томин и Живко Карабиберовић, представници два најутицајнија породична савеза београдске вароши, тицала се организације и слања добровољаца.[42] И други београд-

[39] „Видовдан", бр. 225, 31. октобар 1876; СН, бр. 236, 22. октобар 1875; бр. 246, 3. новембар 1875.

[40] Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), к. 1664, [111]/1876; к. 1692 [120, 177]/1876. Резревни састав шест чета народне војске из Београда требало је да се окупи на Спасовдан 13.маја 1876. године на тркалишту.

[41] Никола Крстић крајем августа 1875. године бележи да је једне вечери на Теразијама видео „многа кола волујска" и „да су на њима барут и војничка опрема и да све то иде на Босну, а преко Ужица" (Н. Крстић, Дневник. *Јавни живот II*..., 292). Није познато колико је Срба из Хабзбуршке монархије у лето 1875. године прискочило у помоћ „прекосавској браћи", али Светозар Милетић није био задовољан „ни прилозима у новцу, ни бројем добровољаца". Б. Бешлин, „Срби из Хабзбуршке монархије, учесници у Босанско-херцеговачком устанку и српско-турским ратовима 1875–1878. године", *Зборник о Србима у Хрватској* 3 (1995), 319–320.

[42] В. Чубриловић, *Босански устанак*..., 327–328. „Први београдски одбор за купљење прилога у корист херцеговачки и босански рањеника и нејачи" у октобру 1875. године примио је од штубичког пароха, источна Србија, Димитрија Илића 728 гроша и 20 пара, од

ски трговци, попут Мите Параноса, независно од „Главног одбора“ сопственим средствима опремали су добровољце, међу којима се налазио Параносов шегрт, Херцеговац, Лука Ћеловић. Влада је у септембру 1875. године на границу према Босни упутила Ранка Алимпића с тајним задатком да образује добровољачке чете и да их потајно пребацује преко Дрине. Добровољци су већином потицали из Босне, Херцеговине, Старе Србије, Црне Горе и Аустро-Угарске. Добровољачке скупине упућиване су из Београда на границу, а одатле преко Дрине. Тако су с јесени 1875. године у Београду ради окупљања добровољаца боравили Вук Митровић из Босанске крајине, из некадашње српске Војводине генерал Ђорђе Стратимировић и Стеван Владисав Каћански.[43] Извесни Марко Васиљевић средином октобра 1875. године огласио је у новинама да окупља добровољачку чету. „С тога, браћо, ко је Србин и који осећа, да је толико самосталан да може поћи, позивам га да часа не часи, већ нек ми дође у добровољачку чету коју купим, да против нашег општег непријатеља војујемо. ... Овђе док смо на окупу сваком добровољцу дајем леб и новчано за нужни трошак, са тим ћемо, браћо, бити задовољни засада, јер све што имамо мало је према ономе што нам Турци одузеше“.[44] Управнику Вароши Београда достављен је извештај 28. октобра 1875. у којем се наводи да је око тридесет добровољаца из Влашке смештено у кафани „Код Албанеза“, а четворица у „Венецији“.[45] Истог дана у Београд „шабачком лађом дођоше тридесет и неколико добровољаца међу којима и неки Јејић и Шаркић“.[46] Почетком новембра 1875. године у кафанама тера-

учитељ Михаила Гашпаровића из Кладова 240 гроша, док је председник крупањског одбора Светозар Машин сакупио 2.547 гроша и 10 пара, а одбор у Јагодини 1.860 гроша и тако даље („Исток“, бр. 103, 21. октобар 1875).

[43] *Застава о Босни и Херцеговини* 3, 90; *Споменица педсетогодишњице Невесињског устанка 1875–1925, историја добровољаца*. Уредио Кирло Ј. Цвијовић (Београд: Штампарија Ђ. Јакшић, 1925), 115–116; Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје* (Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1892), 498–499.

[44] „Исток“, бр. 102, 19. октобар 1875. Ђ. Ђурђевић члан кварта врачарског известио је управника Вароши Београда Димитрија Јоксића 12. октобра 1875. да је Светозар Милошевић, Црногорац, „који се од неког времена бави овде на Врачару, почео је скупљати чету својевољачку с којом намерава у Босну ићи. По дознању већ има 12 људи уписати“ (ИАБ, УГБ, к. 1665, 248/1875).

[45] ИАБ, УГБ, к. 1665, 310/1875.

[46] ИАБ, УГБ, к. 1665, 316/1875. У Врачарском кварту крајем октобра 1875. године налазила су се три својевољца „који су учествовали у устанку босанско-херцеговачком и то: Павле

зијског кварта, код „Шишка", „Албанеза" и „Белог јагњета" било је смештено 56 добровољаца.[47] Број добровољаца у Београду знатно се увећао у пролеће 1876. године. Влада је именовала архимандрита Нићифора Дучића за команданта добровољаца, а Алимпића за генерала и команданта Дринске дивизије.[48]

Херцеговачко-босански устанак покренуо је државне институције и грађанска и струковна удружења у правцу помагања устаника и избеглица. Београдска општина је 1. октобра 1875. године Суду општине ужичке послала петсто дуката „у име помоћи за сиротињу и нејач из Босне и Херцеговине која је пребегла у тамошње крајеве".[49] Слично су поступала и удружења грађана. Женско друштво као прво удружење тог типа у Београду и Србији, основано на иницијативу Катарине Миловук 15. јуна 1875. године, већ на првом редовном скупу Друштва 6. септембра расправљало је како да се помогне „јадној нашој браћи, која се сад боре за најсветија човекова права, за веру, народност и слободу".[50] Оснивачице друштва, Катарина Миловук, управница Више женске школе, Даница Христић, Јелена Грујић, Елоди Мијатовић, Емилија Лешјанин, Катарина Г. Боди и друге, развиле су широк хуманитарни и пропаганди рад, подржан од званичних државних органа. Друштво је прикупљало новчану и материјалну помоћ, организовало концер-

---

Шаркић који је ... био ађутант код попа Жарка, Коста Бошњак и Сретен Бакић. Ниједан од њих није влашки поданик нити је какав важнији старешина" (ИАБ, УГБ, к. 1665, 358/1875).

[47] ИАБ, УГБ, к. 1666, 388/1875. Месец дана касније у истом кварту „од бивших добровољаца Боже Даниловића" остао је само Саво Милошевић (ИАБ, УГБ, к. 1665, 431/1875).

[48] *Споменица педесетогодишњице Невесињског устанка*..., 29–31; Нићифор Дучић, „Борба Добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора: 1876, 77 и 78 год. /Грађа за историју српског рата за ослобођење и независност/", *Гласник српског ученог друштва,* II одељење, књига XIII (1881), 19–26. Један од вођа устанка, словеначки добровољац Мирослав Хубмајер 22. априла 1876. приспео је у Београд и београдској полицији предао пасош погинулог добровољца Стевана Анастасијевића (ИАБ, УГБ, к. 1693, 169/1876). Н. Дучић 7. маја 1876. године известио је „у поверењу" Н. Крстића „да ће он до који дан одлазити из Београда, и то да се из архимандрита преруши у војводу. Имаће 3.000 људи и с овима ће од Ужица поћи да продре у Васојевиће и да се састави с Црном Гором" (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*..., 315–317).

[49] *Живети у Београду 1868–1878, 4* (Београд: Историјски архив Београда, 2006), 168. Драгу Мишићу и Ивану Савићу из Босне исплаћено је из касе Министарства иностраних дела по 30 дуката (*Записници седница Министарског савета Србије 1862 – 1898*. Приредио Никола П. Шкеровић (Београд: Државна Архива НР Србије 1952), 349.

[50] Јасмина Милановић, *Женско друштво (1875–1942)* (Београд: Службени гласник/Институт за савремену историју, 2020), 41–43.

те, „села“ и лутрије, а имена дародаваца штампана су у новинама.[51] Женско друштво је на поселу с лутријом почетком јануара 1876. године прикупило приличну суму од 12.000 динара.[52] Захваљујући везама које су у Русији и Румунији имале кнегиња Наталија и Катарина Миловук, помоћ Друштву долазила је и са тих страна: из Петрограда, руског свештеника у Ници Владимира Левицког и бугарског одбора из Букурешта. Друштву је помоћ пристизала и из разних места Србије и Аустро-Угарске, па је на другој скупштини Друштва марта 1876. године констатовано да је на име помоћи избеглицама из Херцеговине и Босне послато у Дубровник 500 форинти, у Ужице 600 динара, а „разним пак невољницима устаничким, који су се сами пријавили Друштву, издато је 8.848 дин. и 80 пара“.[53] Када је рат Србије и Османског царства постао известан, чланице Женског друштва су на позив митрополита Михаила „ишле по знатнијим грађанским кућама тражећи на темељу моралне обвезе прилоге у разними стварима за рањенике“.[54]

Грађанска касина, основана 1869. године од стране деоничарског друштва „Слога“, с циљем удруживања београдских трговаца и стварања берзе постала је временом „средиштем свију сталежа нашег престоничког грађанства“. У Касини су почев од 1870. године, обично у зимским месецима, организована јавна преда-

[51] До средине децембра 1875. године из Београда су Женском друштву прилоге у новцу (у динарима) „за нејач наше усташке браће“ дали: Јеврем Грујић–30, К. Стевановић, ђумруџија–16, НН – 12, С. Г. Николић–12, Јован Радуловић–6, Т. Маринковић–6, Ђорђе Белкић–4, Миленко Стојановић, амбарџија–4, Вучко Антић прочениоц –4, Аврам Демајо, шпедитер–4, Н. Стојановић, помоћник казначеја–6, Марко Ј. Шокорац, писар–1 (...). Укупно 3.746 динара и 96 аустријских форинти (СН, бр. 272, 5. децембар 1875). „У корист нејачи наше бореће се браће“ Женском друштву јануара 1876. године из Београда приложила је Софија Бучовић 60 динара и Јуца Димшић 12 динара (СН, бр. 11, 16. јануар 1876).
[52] Ј. Милановић, *Женско друштво* ..., 100.
[53] „Видовдан“, бр. 44, 12. март 1876; „Исток“, бр. 43, 21. април 1876. „Ми честитамо друштву што је за тако кратко време могло да прикупи довољно новца да олакша колико толико бедно стање херцеговачке сирочади, која је приморана да ван свога земљишта, тражи помоћи у своје браће у Србији.“ („Шумадија“, бр. 5, 12/24. март 1876). Из извештаја о раду Женског друштва за 1876. годину сазнаје се да је за избеглице из Босне и Херцеговине раздато укупно 1.525 дуката и преко 540 форинти. Ј. Милановић, *Женско друштво* ..., 100.
[54] Тада је Јелена М. Симић поклонила 3 вунена јастука, 3 сламњаче, 6 навлака за јастуке „кончане“, 3 нова јоргана, 9 кошуља, 9 чаршава за кревете, 12 марама, убрусе и кончано платно. „Дај боже, да се и остале бар имућније госпође наше престонице угледају на овај прекрасан пример дарежљивости и племенитости гђе Симићке“ („Исток“, бр. 61, 6. јун 1876).

вања намењена члановима и грађанству.[55] Два предавања др Владана Ђорђевића, у Грађанској касини 14. и 20. јануара 1876. године („Црвени крст на белој застави“) подстакла су оснивање *Главног српског друштва за приватну помоћ рањеницима и болесницима у време рата,* односно српског огранка Црвеног крста. Оснивање Црвеног крста пада у време када је судбина устанка у Босни и Херцеговини у потпуности заокупљала пажњу београдске јавности.[56] Збор „грађана београдских“ у згради Грађанске касине 30. јануара 1876. године окупио је лекаре, свештена лица, професоре, трговце и индустријалце (проту Илију Новаковића, др Медовића, Јосифа Панчића, Љубомира Клерића, Илију Коларца, Ђорђа Вајферта и друге), који су се сагласили о неопходности оснивања друштва. Пошто је Привремени одбор припремио статут и пошто је прибављена сагласност надлежне државне власти, Друштво је конституисано на збору Београђана 6. фебруара 1876. године. За председника је изабран митрополит Михаило, а за потпредседника Никола Крсмановић.[57] Друштво је у прогласу „браћи Београђанима“ 17. фебруара 1876. известило да ће месним одбором у Београду руководити председник другог одсека Друштва Владислав Вујовић.[58] Конституисани одсеци Друштва (за међународне односе, за прикупљање материјала, одсек за уписивање чланова и прикупљање прилога и одсек за обучавање добровољних болничара и нудиља), самостално или у координацији са Грађанском касином и Женским друштвом моментално су ступили у акцију. Средства су прикупљана организовањем балова, приређивањем концерата

[55] *Споменица о прослави 25– годишњице Грађанске касине у Београду 1869–1894* (Београд: Штампарија Д. Димитријевића 1894), 6.
[56] Владан Ђорђевић се од 1871. године залагао за оснивање Црвеног крста, али његова иницијатива није имала одјека у јавности док није избио устанак у Босни и Херцеговини. *Споменица 1876–1936* (Београд: Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије, 1936), 74–76.
[57] Да је подстрек оснивању Друштва био устанак у Босни и Херцеговини потврђује извештавање „Српских новина“: „А данас још кад се и две покрајине српског народа устале да се боре за своју слободу, а када непријатељи српског народа криве Србију за њена најсветија и најзаконитија осећања, па траже само изговор да и овај зачетак српске државе спрече у његовом природном развитку, данас има толико више разлога да се и код нас оснује друштво за остварење начела [Ж]еневске конвенције.“ СН, бр. 19, 26. јануар 1876. бр. 23, 31. јануар; бр. 26, 5. фебруар 1876; Владан Ђорђевић, *Црвен крст на белој застави* (Београд: Државна штампарија 1876), 118–156; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца* (Београд: Завод за уџбенике 2007), 57.
[58] СН, бр. 28, 7. фебруар 1876.

и предавања.[59] Први приложници Црвеног крста били су кнез Милан са 20 дуката, Томанија Обреновић са 12 динара, Ана Обреновић и Стевча Михаиловић са по једним дукатом и други.[60] Еснаф бакала поводом еснафске славе Три јераха, прикупио је 2.903 гроша, док је Грађанска касина организовала „село" 26. фебруара 1876. са „шаљивим" предавањем Михаила Валтровића.[61] Црвени крст је од средине маја до средине јуна 1876. године покренуо једномесечни курс за 44-оро полазника (за болничаре и нудиље) који је за мушкарце држан у градској болници, а за жене у Вишој женској школи.[62] У Србији је за само пет месеци, основано 35 пододбора Црвеног крста, са преко 2.000 чланова.[63]

У акцију прикупљања помоћи устаницима ступило је и „Побратимство", удружење ђака Велике школе, основано 1867. године. Из касе удружења најпре је издвојено последњих 14 дуката, а потом је на иницијативу председника Јована Жујовића сазвано посело 30. октобра 1875. године „у корист страдалника ерцеговачко-босански".[64] Скупу у згради Велике пиваре – у којој је одржана знаменита Светоандрејска скупштина 1858. године – поред ученика, присуствовао је и мањи број чиновника, официра, грађана „и који радник", а од народних посланика Адам Богосављевић. Јован Жујовић отворио је скуп, доказујући да Србија мора да помогне устанак „не само морално и материјално, но и физичком снагом". Пажњу полицијског доушника са тог скупа привукло је излагање неименованог социјалисте који је уверавао присутне да је устанак у Босни и Херцеговини тек почетак револуције против тирана и „госпошти-

[59] Београдска певачка дружина под управом Даворина Јенка и уз учешће оркестра Народног позоришта, организовала је концерт у корист Друштва за приватну помоћ рањеницима и болеснцима 17. маја 1876. године („Исток", бр. 43, 21. април 1876). Позоришна дилетантска дружина је 27. маја 1876. године у корист Црвеног крста у Народном позоришту давала представу „Потурица" („Исток", бр. 50, 5. мај 1876).
[60] СН, бр. 29, 9. фебруар 1876.
[61] СН, бр. 32, 12. фебруар 1876. У овом броју штампан је списак приложника из Среза врачарског који су новчано помогли „босанско-херцеговачку сиротињу", а средства предата митрополиту (СН, бр. 33, 13. фебруар 1876). Грађанска касина је што од улазница, што од добровољних прилога, што од два предавања В. Ђорђевића и Милана Кујунџића у јануару 1876. године прикупила 1.673 чаршијска гроша и предала их митрополиту Михаилу („Видовдан", бр. 17, 25. јануар 1876).
[62] „Исток", бр. 59, 2. јун 1876. Списак чланова Црвеног крста у: СН, бр. 95, 1. мај 1876.
[63] *Споменица 1876–1936*..., 78.
[64] СН, бр. 232, 17. октобар 1875; Лука Зрнић, *Српске ђачке дружине* (Београд: Штампарија Симеон Мироточиви, 1912), 129–131; *Живети у Београду 4*, ..., 168–169.

не“ у Европи, а говор је завршио са „живеле народне револуције на Балканском полуострву, живели народи и њихов Савез“.[65]

Кнежевина Србија до објаве рата није успела да закључи уговор о зајму у иностранству. На основу закључка Народне скупштине расписан је „Српски зајам“ од 12 милиона динара, озакоњен октобра 1875. године који није био ништа друго до ванредни ратни прирез. Пре него што се приступило прикупљању зајма, поведена је широка акција у јавности којом је грађанство у Београду и Србији подстицано да добровољно позајмљује новац државној каси. С обзиром на финансијску оскудицу у којој се земља налазила, имена добровољних кредитора, каткад с патетичним изразима захвалности, публикована су у штампи: Димитрије Јовановић, члан Касационог суда, позајмио је 200 дуката, трговац Коста Стевчић 100 дуката, Илија Кораћ 1.000 дуката, „честити грађанин и посланик београдски“, Војин Радуловић, 400 дуката, Христина Х. Тома и Катарина Х. Тома по 200 дуката, Драгиња, кћи Илије Марковића, београдског поштара, „уз готовост да и физичном снагом помогне отаџбини“, дала је свој накит процењен на 15 дуката, Сима Лакић Новопазарац, кафеџијски момак код Станка Стојковића 860 динара, Јован Ђуришић слуга у дому министра војног Тихомиља Николића 140 гроша, пекар Нестор Ристић, „побуђен родољубљем“ 50 дуката и тако даље.[66]

Активности на прикупљању зајма започете су марта 1876. године, када је заступник министра финансија Стеван Здравковић наложио Управи вароши Београда да попише житеље вароши који би могли „платити 50 динара као најмању меру зајма“.[67] Радивоје

[65] У извештају даље стоје да је неименовани социјалиста доказивао „да народ српски треба и мора да помаже браћи својој да се ослободе (...), да народ наш не жели за освајањем и оснивањем некакве велике државе то су, вели, само просте илузије. Душаново царство и Лазарево краљевство–то је вели, ништа. Но треба да теже и раде на томе да се сви народи ослободе од својих тирана угњетача, па да после могу слободно живети (...). Народ српски са помоћу својом не треба да поведе усташима и каквог угњетача и да му понесе у џеповима своје законе са господштином него треба, вели да сам узме власт у руке и да сам помогне својој браћи. Све будибог с нама шта је овај господин говорио“ (*Живети у Београду 1868–1878*, 4..., 169–170). На поселу је прикупљено 48 дуката („Старо ослобођење“, бр. 33, 31. октобар 1875 (I).

[66] СН, бр. 29, 9. фебруар 1876; бр. 33, 13. фебруар 1876; „Шумадија“, бр. 2, 4/16. март 1876; „Исток“, бр. 17, 13. фебруар 1876; бр. 18. 15. фебруар 1876; бр. 41, 16. април 1876; бр. 54, 19. мај 1876; „Шумадија“, бр. 25, 30. април 1876; бр. 27, 5. мај 1876

[67] ИАБ, УГБ, к. 1692, [116]/1876.

Милојковић, министар унутрашњих дела у другом акционом министарству у допису управнику вароши Београда Димитрију Јоксићу 19. маја 1876. године образлагао је прикупљање зајма потребом да се због устанка у Босни и Херцеговини земља припреми за рат. Суд општине београдске је на основу министровог акта упутио проглас „Београђанима" 26. маја 1876. године у којем је писало да „српски народ треба да буде ослобођен и уједињен у једну државу, као што је био под славном лозом Немањића, или ће иначе данашња Србија подсечена и подвезана као један уд, одвојен од народног трупа, мало по мало сасушивати се, па на послетку и угинути".[68] Међутим, прикупљање зајма одвијало се траљаво. До краја јула 1876. године прикупљено је 3.705.829 динара, или четвртина расписане суме.[69] Министар просвете Алимпије Васиљевић морао је чак да позајми новац да би платио порез, а после рата да прода кућу ради исплате дуга.[70]

Конзервативно опредељени део јавности Србије подозриво је посматрао већински распрострањено ратно расположење јавности и сумњао је у успех Србије у рату. На месец дана пред објаву рата Никола Крстић записује у дневник: „Ја никако не могу да дођем до увиђања да је могуће да се у рат пустимо".[71] Отприлике у исто време слично пише и М. Ђ. Милићевић.[72] Уздржаност и страх од ратног исхода у делу београдског грађанства преплавило је већинско ратно расположење, месецима подстицано новинским текстовима, јавним манифестацијама, владиним и општинским мерама и хуманитарним радом. Сав тај набој у речима и делима представљао је, испоставиће се, лабудову песму омладинског доба. Не оспоравајући очигледну и показану спремност београдског грађанства да помо-

[68] ИАБ, УГБ, к. 1694, [152]/1876; СН, бр. 105, 14. мај 1876.

[69] Н. Крстић је 30.маја/11. јуна 1876. године записао: „Зајам се у Београду до зла Бога зло уписује, а чује се да и по унутрашњости, по неким срезовима, не може да се прикупи. И док се не нађе новца, донде ће бити немогуће што значајно отпочети" (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II* ... 321). Љ. Каљевић сматра да Србија није могла да закључи зајам у иностранству „јер је новинарска ратоборна агитација убедила финансијски свет да је рат неизбежан" (Љ. Каљевић, *Моје успомене*..., 18). П. Милосављевић, „Припреме Србије за рат...", 134.

[70] Алимпије Васиљевић, *Моје успомене*, приредио Радош Љушић (Београд: Српска књижевна задруга, 1990), 109–110.

[71] Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*..., 316.

[72] „Све изгледа да је рат готов, а опет има људи који не верују да ће га бити": М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, 360.

гне устанак у Босни и Херцеговини и да, барем на речима, подржи војни ангажман Кнежевине, неиспуњавање прописане законске обавезе „Српског зајма“ и неодазивање на војне позиве пре рата, указивале су на дубоку политичку подељеност у земљи (у фебруару 1876. године у Крагујевцу је избила побуна „Црвени барјак“) и економску кризу. Жеља и ентузијазам дела јавности нису могли да превладају помањкање ресурса непоходних за успешно вођење рата. Кнежевина Србија је неприпремљена ушла у рат и зато га је изгубила. Исхитреном уласку у рат војно и финансијски недовољно припремљене земље допринела је, између осталих узрока, пропаганда либерала, као и став доброг дела јавног мњења који је формиран под њиховим утицајем.

ИЗВОРИ И ЛИТЕТАТУРА

Архивска грађа:

Историјски архив Београда (=ИАБ), Управа вароши Београда.

Објављени извори:

„Попис људства Србије у месецу децембру 1874“ у: *Државопис Србије IX* (Београд: Књажеско-српска печатња, 1879).

Алимпић, Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје* (Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1892).

Васиљевић, Алимпије, *Моје успомене*, приредио Радош Љушић (Београд: Српска књижевна задруга, 1990)

Громогласно амазонство једне холандске фрајле: Жана Меркус (Jeanne Merkus) у Херцеговни и Србији за време устанка и рата 1875–76. Грађа и прилози. Приредио, предговор и део прилога написао Рене Гремо/René Grémaux (Бања Лука: Архив Републике српске и Удружење архивских радника Републике Српске 2023).

Живети у Београду 1868–1878, 4 (Београд: Историјски архив Београда, 2006).

Записи Јеврема Грујића, *Књига трећа: Друга влада Обреновића и турски ратови*, (Београд: СКА, 1923).

Записници седница Министарског савета Србије 1862 – 1898. Приредио Никола П. Шкеровић (Београд: Државна Архива НР Србије 1952).

Застава о Босни и Херцеговини 1874–1876, књига трећа. Избор и редакција Хамдија Капиџић (Сарајево: Светлост 1954).

Застава о Босни и Херцеговини 1874–1876, књига четврта. Избор и редакција Хамдија Капиџић (Сарајево: Светлост 1956).

Јовановић, Владимир, *Успомене* (приредио и предговор написао проф. др Василије Крестић, Београд: БИГЗ, 1988).

Каљевић, Љубомир, *Моје успомене* (Београд: Вечерење новости,1908).

Крстић, Никола, *Дневник. Јавни живот II 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*. Приредио Милош Јагодић. (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006).

Милићевић, Милан Ђ., *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, приредио и предговор написао др Петар В. Крестић (Београд: Архив Србије, 2015).

Петровић Никола Његош, *Аутобиографија, мемоари, путописи* (Цетиње/Титоград: Обод/Побједа, 1988).

Петровић, Аврам, *Моје успомене*, приредила Латинка Перовић (Горњи Милановац: Дечје новине, 1988).

Хронологијска и азбучна таблица свију зборника закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 2. фебруара 1835 до 24. јула 1877, почињући од зборника 1. па до 31–ог (Београд: Државна штампарија, 1877).

Штампа:

Видовдан

Исток

Орао

Српске новине

Старо ослобођење

Шумадија

Литература:

Бешлин, Бранко. „И Срби и грађани- обликовање концепта нације у духу политичких идеја XIX века“ у зборнику: *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу, Средњи век, нови век, савремено доба*, књига друга, приредили Смиља Марјановић Душанић, Александар З. Савић (Београд: Филозофски факултет, 2025), 339–360.

Бешлин, Бранко, „Либералне идеје у концептима нације и државе код Срба 1790–1870“ у зборнику: *Државно-правни оквири и осећање припадности: српски колективни идентитети у новом веку* (Београд: Универзитет, Филозофски факултет, 2024), 131–167.

Бешлин, Бранко, „Срби из Хабзбуршке монархије, учесници у Босанско-херцеговачком устанку и српско-турским ратовима 1875–1878. године“, *Зборник о Србима у Хрватској* 3 (1995): 305–370.

Бешлин, Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку* (Ср. Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005).

Војводић, Васо, *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1878* (Београд: Просвета, 1994).

Вулетић, Александра. „Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима“, у: *Перо и повест, Српско друштво у сећањима* (Београд: Филозофски факултет 1999), 163–173.

Вулетић, Александра, *Брак у Кнежевини Србији* (Београд, Завод за уџбенике, 2008).

Дучић, Нићифор, „Борба Добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора: 1876, 77 и 78 год. /Грађа за историју српског рата за ослобођење и независност/“, *Гласник српског ученог друштва*, II одељење, књига XIII (1881): 1–372.

Ђорђевић, Димитрије, *Историја модерне Србије 1800–1918*. Приредио Душан Т. Батаковић (Београд: Завод за уџбенике, 2017).

Зрнић, Лука, *Српске ђачке дружине* (Београд: Штампарија Симеон Мироточиви, 1912).

Јагодић, Милош, „Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)“, у: *Илија Гарашанин (1812–1874), великан српске земље* (Аранђеловац: Народни музеј, 2024), 379–454.

Јовановић, Владимир, Вулетић, Александра, Самарџић, Момир, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности* (Београд: Историјски институт, 2017).

Јовановић, Владимир, *Изабрани списи*. Приредио Бошко Мијатовић (Београд: Службени гласник 2011).

Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књига прва (Београд: Геца Кон, 1934).

Јовановић, Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила: (1858–1868)* (Београд: Геца Кон 1923).

Леовац, Данко, *Кнез Михаило Обреновић 1823–1868* (Београд: Хук издаваштво 2023).

Мајданац, Боро, *Народна скупштина Србије* (Београд: Народна скупштина Републике Србије/Архив Србије, 2002).

Макуљевић, Ненад, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета 1815–1878* (Београд: Тору, 2014).

Марковић, Светозар, *Србија на Истоку* (Нови Сад: Српска напредна задружна штампарија 1872).

Милановић, Јасмина, *Женско друштво (1875–1942)* (Београд: Службени гласник/Институт за савремену историју, 2020).

Милићевић, Јован, *Јеврем Грујић, историјат светоандрејског либерализма* (Београд: Нолит 1964).

Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија* I (Београд: Државна штампарија, 1876).

Милосављевић, Петар, „Припреме Србије за рат са Турском 1876 (За време влада Љубомира Каљевића и Стевче Михајловића)“, *Balcanica* IX (1978): 131–157.

Радовић, Данијел, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника* (Нови Сад: Прометеј, 2023).

Рајић, Сузана, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца* (Београд: Завод за уџбенике 2007).

Рајић, Сузана, *Кнез Милан Обреновић (1854-1881) 1*, *Од бератлије до суверена* (Београд: Хук издаваштво, 2024).

Ристић, Јован, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878 I, Први рат* (Београд: Просвета 1896).

Скерлић, Јован, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије 1911).

Скерлић, Јован, *Омладина и њена књижевност (1848–1871) изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (Београд: Просвета 1966).

Споменица о прослави 25– годишњице Грађанске касине у Београду 1869–1894 (Београд: Штампарија Д. Димитријевића 1894).

Споменица педсетогодишњице Невесињског устанка 1875–1925, *историја добровољаца*. Уредио Кирло Ј. Цвијовић (Београд: Штампарија Ђ. Јакшић, 1925.

Урић, Ненад, „Србија и устанак у Босни пре и на почетку Првог српско-турског рата (1876)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 6 (2009): 101–158.

Чубриловић, Васа, *Босански устанак 1875–1878* (Београд: Службени лист/ Балканолошки институт САНУ 1996).

Radomir J. Popović

BELGRADE PUBLIC OPINION AND THE UPRISING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, 1875–76

***Summary**: On the eve of the Great Eastern Crisis, Belgrade—the capital of the tributary Principality of Serbia—had a population of 27,605, of whom 48.8% were literate. The city's social and economic public opinion was largely shaped by its merchant, artisan, and clerks, while the most engaged segments of the public included intellectuals, civil servants, military officers, and students. Due to Belgrade's significant political, economic, and cultural influence, its public opinion had a profound impact on the broader national sentiment. The liberation of the Serbian people from Ottoman rule constituted a central objective of the Principality's national policy throughout the 19th century. The processes of German and Italian unification, alongside other European national emancipation movements in the mid-19th century, served as important stimuli for the development of a strong national movement among Serbs. This movement, informally referred to as Omladina (The Youth) was formally organized as the Ujedinjena omladina srpska (United Serbian Youth, 1866–1871). Prominent members of the Serbian government during the crisis of 1875–76, including Jovan Ristić, Jevrem Grujić, and Milovan Janković, were themselves former members of Omladina, which played a key role in articulating liberal-nationalist ideals. The movement advocated a liberal political agenda centered on national liberation, freedom of the press, the establishment of a representative National Assembly, legal equality, and the abolition of capital punishment. From the outset of the uprising in Bosnia and Herzegovina, liberal newspapers such as Istok (published in Serbia) and Zastava (published in Novi Sad) mounted extensive campaigns in support of the rebels and refugees, openly calling for war against the Ottoman Empire. In contrast, conservative and socialist newspapers such as Vidovdan, Šumadija, and Staro oslobođenje exerted only limited influence on public opinion. Public sentiment in Belgrade was also shaped by the decisions of the National Assembly, the government, and municipal authorities. The appointment of the liberal government—the so-called "first action ministry"—in August 1875, the military review*

held in Belgrade in November, and church services commemorating fallen uprising leaders all elicited significant civic participation. In April 1876, a major public event was organized in Belgrade to honor Jeanne Merkus, a Dutch woman who participated in the uprising. Belgrade's public opinion response to the uprising in Bosnia and Herzegovina was further reflected in the activities of numerous civic associations. These included Žensko društvo, the Women's Society founded in 1875), the Serbian branch of the Red Cross (established in 1876), Građanska kasina (the Citizens' House – an association of merchants), the student association Pobratimstvo (Brotherhood), as well as various choirs and theater troupes. These organizations were actively involved in collecting and distributing aid to displaced and affected populations from Bosnia and Herzegovina. Despite widespread public enthusiasm for supporting the uprising, even at the risk of war, many citizens of Belgrade were either unwilling or financially unable to pay the extraordinary war tax mandated by law, and there was limited military turnout for the February 1876 review, which were clear indicators of Serbia's unpreparedness for armed conflict. The Principality of Serbia entered the First Serbian–Ottoman War without adequate preparation, resulting in military defeat. Among the contributing factors to this outcome were the effects of liberal propaganda and the public opinion shaped under its influence.

***Keywords**: Belgrade, Principality of Serbia, public opinion, uprising, Bosnia, Herzegovina, 1875/76, "East"*